

Mitte ainult mängu asi

Esemeuurimus nukk Lottest museoloogilisest aspektist

Helena Grauberg

Tartu Mänguasjamuuseumi teadur

helena.grauberg@mm.ee

Teesid: Artiklis keskendutakse kahele põhilisele küsimusele. Esiteks, mil määral peaks mänguasjamuuseumid kajastama delikaatseid teemasid, nagu näiteks lapseaja traumaatilised kogemused. Teiseks, kas ja kuidas eksponeerida muuseumides esemeid terve nende elukaare ulatuses. Küsimuste üle arutletakse ühe mitmekihilise taustalooga museaali näitel: Tartu Mänguasjamuuseumis säilitatava nukk Lottcheni ehk Lotte varal. Muuseumitöötaja vaatest tekib küsimus, kui palju tundlikust infost peaks olema avalikult kättesaadav, ning kas ja kuidas peaksid sellised esemed olema esitletud külastajatele senini nostalgilise kuvandiga mänguasjamuuseumides.

Märksõnad: lapsepõlv, museoloogia, mänguasjad, nukuajalugu, Teine maailmasõda

Mänguasjade uurimisest

Mänguasjade ja mängimise tähtsust lapse elus hakati rõhutama 19. sajandil pedagoogikas ja psühholoogias, samuti muutus teema aktuaalseks mänguasjatööstuse edenedes. Mänguasjade ajaloo koostamise alged on teada 19. sajandi lõpus, kuid tugevama tõuke andis 1900. aastal Pariisis toimunud maailmanäitus, kus muuhulgas oli väljapanek saja aasta jooksul tehtud mänguasjadest. Viimasest kirjutas prantslasest kolleksionäär ja ajaloolane Henry René d'Allemagne mahuka kataloogi. 20. sajandi alguses tutvustasid inglise, prantsuse, saksa ajaloolased ja kolleksionäärid (tihti oma kogude põhjal) mänguasjade ajalugu peamiselt mänguasjade kui kunsti-, käsitöö- või tööstusala ajaloo ning Saksa muuseumides keskenduti rahvakunstile. Mänguasjade ajaloo uurimisel oli ka edaspidi muuseumide ja kolleksionääride roll suur ning pärast maailmasõda hoogustus temaatiliste näituste korraldamine (Burton 1997). Nihe mänguasjade kui ilu- ja tarbeesemete käsitlemiselt pigem tähenduse ja kasutamise uurimisele toimus muuseumides 1980.–1990. aastatel.

Eestis alustati mänguasjade kogumise ja uurimisega Eesti Rahva Muuseumi algatusel, rahvapäraseid mänguasju on vahendanud etnoloogid Ilmari Manninen, Grigori Kaljuvee ja Reet Piiri. 1994. aastal asutatud Tartu Mänguasjamuuseum on temaatilise muuseumina kogunud laste mänguasju, arvestatavad kogud on ka teistes muuseumides (näiteks Eesti Ajaloomuuseumis, Tallinna Linna-muuseumis, Virumaa Muuseumides jm).

Mänguasjad museoloogilisest vaatepunktist

Ainelist kultuuri on uuritud erinevates distsipliinides. Kui varem nähti asjades vahendit inimühiskonna uurimiseks, siis nüüd rõhutatakse seda, et esemed on osa inimkultuurist, ning räägitakse ka objektide võimest ise inimest mõjutada (materjali, välimuse jm kaudu) (Martinez & Laviolette 2016: 355–381). Keskkonnakriitiline suund räägib ka antropotseeni järgsest ajastust, kus maailma tajumine ja toimimine pole enam inimesekeskne (Olsen & Burström *et al.* 2021). Mõeldes, et inimeste loodud esemed mõjutavad teataval määral iseseisvalt ümbritsevat, pean väga oluliseks mänguasjade puhul rääkida just nende kasutajate (või kõrvalseisjate) seostest mänguasjadega nii tegevuste kui ka tähenduste kaudu.

Eestis on välja töötatud museaalide kirjeldamise juhend, mille kohaselt eset tuleb ideaalis kirjeldada komplekselt, hõlmates nii selle välist kui ka sisulist kirjeldust ning kultuurilist ja ajaloolist konteksti (Jeeser & Uibo *et al.* 2022). Seda põhimõtet ümber sõnastades võiks mänguasjade kirjeldamisel välja tuua objekti olemuse, mõju ja vajadused. Objekti olemuse all saab kirjeldada eseme liiki ja välised tunnuseid (materjalid, konstruktsioon, mõõtmed) ehk vastust küsimusele, millega on tegu. Mõju saaks vaadelda kahesuunaliselt: kuidas materjal mõjutab objekti ja objekt materjali ning kuidas teised objektid ja elusolendid mõjutavad eset ja kuidas üksik ese mõjutab ümbritsevat keskkonda. Tegelikult kajastatakse muuseumide infosüsteemis objekti mõju museaali seisukorra kirjeldamise, seosobjektide ning temaatiliste sündmuste kirjeldamise kaudu (valmistamine, kasutamine, üleandmine muuseumile ja muuseumis toimunud sündmused). Objekti vajadused tulenevad museaalide puhul säilitamiskohustusest: muuseumid peavad tegelema museaalide hoiustamistingimustega, samuti küsimusega, kuidas eset (turvaliselt) esile tõsta teiste objektide seas. Viimane on tihti kuraatorite, aga ka koguhoidjate ülesanne.

Esemega seotud kõiki aspekte kirjeldades võiks tekkida eseme biograafia ehk elukaare kirjeldus. See seab muuseumitöötajale ülesande pingutada mälestuste ja võrdleva teabe saamise nimel, mis võib mõnikord osutuda võimatuks või väga aeganõudvaks.

Teatud esemete puhul on kasutatud terminit *mõjustavad esemed* (*affective objects, sensitive objects*). Nende iseloomulikuks ühisnimetajaks on “osalemine” ebaharilikes, dramaatilistes sündmuses või vastupidi igapäevaelu rutiinsetes toimingutes (Frykman & Frykman 2016: 9–16). Sellise kogemuse kaudu muutuvad asjad emotsionaalselt laetud objektideks. Kuid afektiivsus tekib ka meenutamise, näituse, rollimängu või muu aktiivse taassuhetumise kaudu (Casell & Woodward 2014: 103–108). Just mõjustavate objektide puhul on kõige suurem võimalus objekti kompleksse kirjeldamise õnnestumiseks, sest need kutsuvad esile eredaid mälestusi, mida tihti jagatakse ka muuseumiga. Sealjuures ei pruugi personaalsed mälestused tõele vastata, kuid on olulised jutustaja seisukohast ning kannavad edasi inimese identiteeti ja uskumusi ning ettekujutust lapsepõlvest (Korkiakangas 1994). Tartu Mänguasjamuuseumis on sellisteks mänguasjadeks näiteks isiklikud juhtumised (eriline saamislugu, eseme purunemine) või dramaatilised ajaloolised sündmused sõjaaegsed pommitamised jms) “üle elanud” esemed. Lottchen on üks nendest.

Esemeuurimus Lottchenist

Olemus ja päritolu

Lotte ehk Lottcheni (museaal TMMM 14091) puhul saab mitmeid allikaid kasutades jälgida nii selle kasutuse teisenemist lapseaja mängudes ja tegemistes osalenud lemmikust täiskasvanuea sümbolseks mälestusesemeks ja lõpuks museaaliks. Seega on ajas muutunud Lotte olemus ja ainult “nukk” olekusena kindlasti poolik määratlus. Selle nuku puhul võime kasutada psühholoogias levinud terminit siirdeese või turvaese. Turvatunnet loova esemena on enim silmas peetud rahustavat eset, mis väikelast võiks ema äraolekul aidata (tekike, padi, aga ka mänguasi). Sama terminit võiks kasutada täiskasvanutegi puhul, kes on sunnitud oma elukohta muutma (mälestuse eelmisest kodust jne) või muudel põhjustel vajavad turvatunde suurendamist (Lee & Hood 2020).

Lottchen on tehtud tselluloidist. See nitrotselluloosi ja kampri lahusest materjal võeti kasutusele juba 1870. aastatel kui uudne materjal, mis võimaldas valmistada senisest kergemaid, küllalt vastupidavaid ja hästi vormitavad esemeid. 1920. aastate keskel oli materjal muutunud juba niivõrd odavaks, et sellest tehti massiliselt mänguasju. Kuna esialgu paljulubav materjal osutus väga tuleohtlikuks, siis Läänes neid pärast 1950. aastaid ei kasutatud (Douet 1993: 100). Tartu Mänguasjamuuseumi kogude põhjal võib väita, et Eestis olid 1940. aastate alguseni tselluloidist mänguasjad valdavalt tehtud Saksamaal ja edaspidi Vene tehastes. Vananev tselluloid aga on nii-öelda pahatahtlik plast,

mis võib kahjustada teisi museaale ning sellisest materjalist esemed vajavad säilitamisel eritingimusi (Korol 2019: 23–24).

Tulmelegendi järgi on teada, et Lottcheni omanik Anne sai selle nelja-aastasena 1947. aastal. Annetaja oletas, et tegu on reparaatsiooni- või trofeekaubaga, ehk “vene sõdur” võis selle Saksamaalt “kaasa haarata”. Seljal olev reljeefne tootjamärk aga kinnitab, et nukk on tehtud Ohta keemiavabrikus Peterburi (tollase Leningradi) ümbruses. Tõepoolest, nagu annetaja pakkus, pole siiski tegu venelaste välja töötatud nukuga. Juba alates 1935. aastast tehti seal saksa vormide järgi tselluloidnukke (Soboleva 2013: 3; OPT 2022), ja kõnealune nukk on just selline. Pole täpselt teada, kas valuvorm jõudis Ohta tehasesse juba enne sõda või tõesti sõjasaagina. Originaalvorm pärineb igal juhul Saksamaalt Reini Kummi- ja Tselluloidvabrikust, kaubamärgi *Schildkröt* (Kilpkonn) alt. See on nukk *Mädi* (Tüdruk), mis toodi turule 1923. aastal koos identse keha-ga nuku *Bubiga* (Poisike). Nende ainsaks erinevuseks oli soeng. Algul selga maalitud alusrõivastega nukust tehti alasti versioon, mida toodeti aastatel 1930–1957 ning mustanahalist ja hiinlast kujutav versioon (Cieslik & Cieslik 1986: 146–147).

Saksa kunsti- ja kultuuriajaloolane Uta Scholten on väga ilmekalt kirjeldanud, et Mädil on 1920. aastate korraliku tüdruku keerupatsid ja lehviga juuksetutt, kuid ulakas naeratus ja kelmikas pilk. Scholteni sõnul mõjub Mädi teiste Schildkröti nukumudelite kõrval “nipsaka kõrvalliinina”, ehkki nukuga ei tahtnud tootja kujutada „emantsipeerunud naise“ kuvandit. Ta viitab ka sellele, et Mädi ja Bubi inspiratsiooniallikaks on omakorda USA illustraatori Rose O’Neilli disainitud ja 1910. aastatel ülimenukaks osutunud Kewpie (Scholten: *Schildkröt-Puppe “Mädi” 1953*). Kewpie oli loodud haldjalikuks koomiksitegelaseks, kes õpetaks inimestele lahkust ja rõõmsameelsust, ning sai oma nime Vana-Rooma armastusjumala Cupido (Amor) järgi (Trout: *Rose O’Neill*).

Mõju Annele – kasutuslugu enne muuseumisse jõudmist

Lottcheni kasutusloo kokku panemiseks on kasutatud kaheksa kuu jooksul kogunenud teavet: 1) üleandmise käigus tekkinud infot (saatetekst kastil, kus nukk oli) ja 2) hiljem posti teel saadetud materjale. Omaniku Anne elulugu on võrdlusmaterjaliks, mõistmaks kasutaja ja nuku vahelise tugeva seose tagamaid. Kasutusloost joonistub niinimetatud eredate mälestuste kaudu väga selgelt välja Lotte eriline positsioon mänguasjade seas omaniku lapseas ning kiindumuse kandumine läbi elu.

Foto 1. Tselluloidist nukk Lottchen ehk Lotte säilituskarbis. Samas karbis hoiatakse Saksamaal valmistatud sama vormiga tehtud teist nukku. Helena Graubergi foto 2023.

Foto 2. Tartu Mänguasjauuseumi tselluloidist nukkuude vitriinis on esemed välja valitud materjalipõhiselt. Ühegi eseme lugu ei ole eraldi välja toodud. Helena Graubergi foto 2023.

Vaid pool aastat varem Königsbergist näljasurmast päästetud ja kasuema perre Eestisse elama asunud Anne mäletab täpselt Lotte saamist, sest see toimus nelja-aastase lapse jaoks erilisel ajal. Nimelt viibisid nad emaga 1947. aastal Peterburis (tollases Leningradis) filmi “Elu tsitadellis” võtetel ühe filmitegija juures. Nuku sai Anne võõrustajalt kingituseks. Kirjas muuseumile 22.09.2014 kirjeldab Anne filmivõtetele sattumise tagamaid ning kordab seda, et nuku ilme ja soeng viitavad nuku välismaisele päritolule. Seega tundub täiesti loogiline, et Anne pani nukule saksapärase nime Lottchen ehk Lotte. Kirjutatus tulevad esile Anne lähedane suhe nukuga, mänguasja isikustamine ning erakordsed juhtumid (eredad mälestused). Lapseea mälestused on muidugi läbinud hilisemate kogemuste ja arusaamade filtri, kuid siiski kirja pandud kunagist suhtumist kajastades:

Aga muidugi oli mul Lottchen, kellega olime nagu siiami kaksikud. Tema käis minuga igal pool kaasas, oli armas ja oma. Nagu mingi hingeside oleks meie vahel olnud. Isegi [karu] Miša jäi Lottcheniga võrreldes tahaplaanile.

Selline isikustamine on laste mänguasjade puhul üsna levinud ja samas ka oluline osa mängust. Ajastule omaselt ei olnud Annel mänguasju palju, ja nendestki paljud 15 aastat vanemast kasuõest ja kasuema tuttavate lastest üle jäänud asjad, seega pärit umbes 1920.–1930. aastatest. Vähene asjade hulk võib iseenesest soodustada isiklikumat suhet esemetega. Kaudselt viitab mänguasjade ja kasutaja lähedasele seotusele ka tõsiasi, et peaaegu kõigil Anne mänguloomadele ja nukkudele olid pandud nimed – iseloomulik toimimisviis nii Anne eakaaslaste kui ka varasemate põlvkondade puhul. Mälestusi kirja pannes on Anne eelkõige keskendunud nende välimuse eripäradele ja suhtele endaga, kuid jätab peaaegu täiesti kirjutamata kuidas käis igapäevane mäng.

Anne mälestustes kerkivad mänguasjadest kirjutades esile ühelt poolt turvatu- tunde ja emotsionaalse läheduse teemad, aga teiselt poolt ka lapsepõlvetrauma läbielamise mõjud. Anne tundis oma erilist staatust kasuperes, helluse puu- dumist ning pidevat “paha lapse” rolli omistamist kasuõe ja kasuema poolt. Nukkudega seoses kirjeldab Anne kahte sündmust. Sünnipäevaks saadud beebinukk Viivi purunes õnnetult samal päeval, kui kingapaelu sidudes hak- kas voodi kõikumata ja sellele toetatud nukk kukkus maha. Kasuema tõreles ja ütles, et Anne ei oska asju hoida. Nukukliinikus vahetati katkine pea välja, kuid Anne ei mänginud enam nukuga iialgi, sest nuku nägemine tõi tagasi pettumuse ja süütunde. Teise juhtumi puhul väljendub nukus “paha lapse” rolli ülekanne objektile. Tädilt saadud kaltsunukule omistas Anne ennasttäis “paha lapse” rolli, keda karistati nurka panemise ja pepule löömisega. Anne kõrvutab seda olukorraga, kus tal ise tuli kasuema riidlemise ajal nurgas olla ja perekoer samal ajal tagant näksas. “Ülbe nuku” saatuseks kujunes aga selle

katki puremine koera poolt, mis Annet ei kurvastanud, kuid lõppes taas kord riidlemisega, kuna nukk oli jäänud voodile lohakile.

Nukk Lottcheniga on seotud kolm erandlikku mälestust, mida samuti püütakse esitada end tollase lapse olukorda pannes. Üks lugu räägib sellest, kuidas tuttava juudi perekonnas ööbides tuli sealsel pereisal hommikuti alati Lottet parandada, sest Anne võttis nuku kaissu ja sel läksid käed paigast. Teine lugu on seotud sellega, kuidas alati kõikjal kotiga kaasas käinud nukk ükskord elektrirongi ununes, kuid õnneks üles leiti. Kolmas lugu rääkis sellest, kuidas perekoer Muri kutsikana Lottchenit oli tuuseldanud ja nukk sai vigastusi. Kõik need juhtumid võiksid tagantjärele täiskasvanu positsioonilt tunduda tühised, kuid on edasi antud siiralt ja peegeldavad lapse jaoks olulise esemega seotud dramaatilisi hetki. Olgu toodud siin lõiguke:

Alles siis, kui rong juba silmist kadus, märkasime, et olin koti koos Lottcheniga rongi unustanud. Nutsin hirmust ja kahjutundest. Tundsin end süüdlasena ja Lottcheni kaotamine tundus lausa katastroofina. Õnneks ei kaotanud kasuema lootust ega selget pead. Järgmise rongiga sõitsime Tallinna tagasi ja läksime Balti Jaama korrapidaja juurde. Ka see mees mõistis, kui tähtis nukk lapsele oli. Helistas kohe Pääskülla, kus oli elektrirongide lõpp-peatus. Õnneks ei olnud keegi reisijatest nukku märganud ega endale napsanud.

Nuku kasutuses ja tähenduses saabus uus etapp siis, kui Anne oli kümme aastat vana. Selleks ajaks oli läbi kulunud lilleline kleit, milles nukk algselt oli. Õigemini müüdi selliseid nukke tollal riieteta puhtpraktilise põhjendusega: Ohta tehases polnudki tekstiilitsehhi, kus rõivaid õmmelda. Ja teine pedagoogiline (ideoloogiline) põhjendus: nukuga mängimine oli tüdruku ettevalmistus tulevaseks eluks ja seega pidi iga nukuema oma lapsele (nukule) olema võimeline ise rõivad õmmelda (Last gnezdo 2017). Eestis oli nukkudele ise riiete õmblemine ja kudumine levinud nii enne kui ka pärast Teist maailmasõda. Umbes kümne kuni kaheteistkümne aasta vanusena tegigi Anne praegu nukul seljas oleva kleidi ja alusriided.

Samasse ajajärku jäi Anne eluloos pöördeline sündmus. 1946. aasta sügisel Eestisse jõudes keelas repressioonide hirmus kasuema perre võetud tüdrukukesel saksa keele rääkimise. Juba koolimineku ajaks oli Anne enda tegeliku identiteedi täielikult unustanud ning emakeel sai peast minema pühitud. Kümneaastaseks sai Anne Hiiumaal suvitades juhuslikult purjus naabrimehelt teada, et ta on Saksamaalt toodud, et ta on "saksa plika". Julgemata asjast kodus rääkida, hoidis ta põletavat teavet kaks aastat enda teada, ise sisemiselt põledes. Anne hakkas mõistma, miks Hiiumaal tuttavate peres käies temasse eriliselt hoolivalt suhtuti ja teisalt tõmbas kodus selge piiri kasupere ja enda vahele ning selle pinnalt tekkisid konfliktid. Viimaks saabus ühel päeval emale külaline, kes mainis:

“Kuule, sina vist oled see väike tüdruk, kes Saksamaalt toodi.” Hingelise krahhini viidud Anne küsis emalt lõpuks oma päritolu kohta. Sellest alates algas tema mälutöö ja identiteediotsing, ta hakkas õppima ka saksa keelt. Kasuemat oli alles paberitükk, mille bioloogiline ema oli last eestlannale üle andes pisitütrelle kaasa pistnud, seal oli pereliikmete nimed ja aadressid. 18-aastaselt otsis Anne Punase Risti kaudu oma sugulasi ja sai kokku oma poolvenna Dieteriga (Tamm 2018).

Selgus, et Roswitha-Anne Browarzyck sündis 1943. aastal Ida-Preisimaal Königsbergis. Nimigi viitab, et saksa vere kõrval oli temas ka killuke poola verd. Peres oli kuus last, neist poolvend Dieter oli 15 aastat Annest vanem. Teise maailmasõja ajal oli Hitler linna kuulutanud sakslaste vankumatuks kindluseks ja liitlased tegid kõik, et seda vallutada. 1944. aasta suvel toimusid päevi kestvad inglaste õhurünnakud, mis hävitasid linnasüdame, ka Anne pere kaotas oma kodu. Evakueerumisel Läänemere rannikulinna Rauschenisse (praegu Svetlogorsk) jäi kaheksa-kuune õde Monika kopsupõletikku ja suri haiglas. Isa oli vaadetelt kommunist ja see võis olla põhjus, miks pere ei põgenenud piirkonnast. Königsbergi naasnud pere elas keldris. Vahetult enne Nõukogude vägede sissetungi 1945. aasta jaanuaris suri perepea, mõni kuu hiljem suri tüüfusesse vanem vend Frank. Poolvend Dieter kaotas saekaatriks kaks sõrme ja saadeti linnast ära vanaema juurde. Emale jäi kolm last: 11-aastane poeg Peter, 7-aastane tütar Erdmute Karla ja 3-aastane Roswitha-Anne (Pruuli 2011). Aprillis Nõukogude Liiduga liidetud ja Kaliningradiks ümber nimetatud linnas süvenes 1946. aastal nälg: räbaldunud lapsed kerjasid tänavatel, varastasid poodidest toitu, hangeldasid sigarettidega, et söödavat hankida. Anne oli septembriks näljapaistes ja mädanevate jalgadega. Õnnekombel kohtas tema ema vaatepildist vapustatud eestlannat, kes oli valmis ühe lapse sõjast laastatud linnast endaga kaasa võtma. Nii sattuski Roswitha-Anne Browarzyck elama Eestisse kasuperre. 1945. ja 1946. aastal suri Kaliningradis umbes 125 tuhat linnaelanikku haiguste, nälja või etnilise puhastuse tõttu, järelejäänud 25 tuhat asustati hiljem ümber Saksamaale, et linn täita venelastega. Tsiviilelanikkonnaga toiminu vaikiti ajaloos maha ja alles 2000. aastatest hakati laiemalt avalikustama idapreislaste läbielamisi, sealhulgas rääkima meeleheitel nälginud alaealiste ehk “huntlaste” saatusest, kes Leetu ja mujale pagedes ellu püüdsid jääda.

Kuigi Anne ise on mälestustes nukk Lottcheni ja üldse mängimise mälestused hoidnud identiteediloost lahus (siiski mainides elulooliste andmete ilmumist reisiajakirjas Go), annab see Lottcheni loole uue kihistuse. Saame vaadelda nukku veel enam turvaeseme või kiindumusobjektina (*transition object, attachment object*). Lottchen kingiti vaid pool aastat varem emast ja õestvennast lahkuma sunnitud ning võõrasse kultuurikeskkonda, tundmatusse peresse elama sattunud tüdrukule. See oli tema esimene päris oma mänguasi, rõõmsalt naeratav väike nukutüdruk.

Võib oletada, et teismeea identiteediotsingutel sai nukust lapsepõlve pidepunkt. Nukk saatis Annet peaaegu terve elu, see oli ka ainus mänguasi, mis jäi alles, sest ema andis teised mänguasjad edasi abivajavatesse peredesse mängimiseks. See on jälle üks ajastule iseloomulik nähe, et laste kasutatud asjad anti edasi nii peresiseselt kui ka tuttavatele (Tuisk 2019). 2012. aastal oli Raikkülas mänguasjade näitus, seda kajastanud intervjuus mainis Anne, et nukk on kappi pandud ja iga kord kapiust avades, teeb ta sellele musi. 2014. aastal suri Anne abikaasa ja ta otsustas kinkida mehe lapsepõlvemänguasjad Tartu Mänguasjamuuseumile. Nende hulgas andis ta muuseumile üle ka enda Lottcheni. Kirjas muuseumile pöördus ta lõpuosas sentimentaalselt ühtlasi nii muuseumitöötajate kui ka oma nuku poole:

Olgu Sul, kallis Lottchen, mänguasjamuuseumis palju häid sõpru ja põnevust igasse päeva! Ehk tulen Sind millalgi vaatama! Kallistan, Sinu Roos (nii mind kodus hüüti).

Mõju ja vajadused museaalina

Lottcheni jõudmisega muuseumisse sai nukk museaali staatuse. Nagu teistelgi kogusse vastu võetud esemetel, on nukul sestpeale kindlad kasutamise- ja hoiustamistingimused. Säilitamise seisukohast oleks kõige õigem hoida tselluloidist esemeid pimedas ja jahedas, hästi ventileeritud ja teistest esemetest eraldatud kohas. Hetkel asubki Lottchen pimedas hoidlas säilituskarbis. Kaasaegse muuseumi ülesandeks on aga kogude vahendamine avalikkusele ja selle üheks atraktiivsemaks viisiks on näitus.

Mänguasjamuuseumide puhul on kritiseeritud nende orienteeritust täiskasvanutele ja nostalgia rõhutamisele. On kirjutatud, et lapsed on üldse muuseumides tõrjutud grupp ja nende arvamust ei võeta tegevuses kuulda. Tehakse ka vahet täiskasvanute loodud lapse tasandi (*child's perspective*) ja laste endi vaatepunktide (*children's perspectives*) vahel. Viimase puhul rõhutatakse seda, et laste seas on nagu täiskasvanutegi hulgas loomulikult olemas erinevad arvamused ja vajadused. Samuti tuuakse välja, et juba esemete valikul on muuseumid kaldu – nii leidub kogudes ja ekspositsioonis enamasti täiskasvanute poolt lastele mängimiseks tehtud mänguasju, kuid palju vähem asendusmänguasju, mida lapsed ise on kättesaadavatest materjalidest ja esemetest teinud. Ehk siis tegemist on laste marginaliseerimisega ainelises kultuuris ning kasutada tuleks kahte erinevat terminit: laste materiaalne kultuur *versus* lapsepõlve materiaalne kultuur (Cole & Petersson Brooks 2016).

Tartu Mänguasjamuuseumi püsinäitus on loodud täiskasvanute poolt ja valdavalt mänguasju eksponeeriv, kuid proovitud on leida tasakaalupunkti laste huvide-vajaduste ning täiskasvanud vaatajate ootuste vahel. Muuseumi näituste külastajaskond jagunes 2023. aastal küllaltki võrdselt: 55% täiskasvanuid ja 45% lapsi, viimastest omakorda umbes 75% olid alla kaheksa aastat vanad (Tartu Mänguasjamuuseum, 2024a: 5). Seega, kui oleks soov eksponeerida nukk Lottchenit, siis tuleks mõelda nii erinevas eas külastajate peale kui ka muuseumi eesmärkide ja eseme turvalisuse peale.

Kultuuriurija ja kasvatusteadlane Anne Jodon Cole ja mängu- ning digi-õppele keskenduv psühholoog Eva Petersson Brooks vaatlesid võrdlevas uurin-gus 2012. aastal Taani Den Gamble By ja Rootsi Mänguasjamuuseumi (*Lek-saksmuseet*) ekspositsioone. Nad kasutasid Taani lingvisti ja semiootiku Theo van Leeuweni terminit “semiootiline maastik”, mille kohaselt esemete vahelise paigutuse ja erinevate eksponeerimisvahendite (heli, valgus, värvid, lõhnad) ning eksponaate ümbritseva raamistuse (vitriinid, suhe ülejäänud eksposit-siooni) kaudu saab mõista, milliseid narratiive muuseumis edasi antakse. Kü-lastajauuringus leiti, et lapsi kõnetasid need asjad, millega nad olid ise kokku puutunud (legod) ning kaootiline väljapanek oli neile igati vastuvõetav. Samas tekkis interaktsioon vanavanemate ja lapselaste vahel ajaloolise väljapaneku juures, kus näidati Teise maailmasõja ajast pärit esemeid. Isikliku kogemusega külastajatele aitasid selgitavad tekstid ja visuaalsed narratiivid (relvavalangu heli, interaktiivsed ekraanid jms) “jutustada” sõjaga seotud asjade lugu.

Tartu Mänguasjamuuseumi ekspositsioon on üles ehitatud eklektiliselt, siin on nii mängulisi lavastusi erinevates keskkondades (jõuka linnalapse toa ja talupere ise tehtud mänguasjadega), aga ka materjalist või alateemast tu-lenevaid vitriine (pabermänguasjad, tselluloidist mänguasjad, mehaanilised mänguasjad, mängusõdurid jne). Otseselt vitriinide sees on kirjutatud silte väga vähe. Kasutaksin teatud väljapanekute puhul isegi väljendit “visuaalne jutustus”, sest mõned vitriinid on niimoodi komponeeritud, et esemetest tek- kib otseku sõnadeta lugu, näiteks saab vaadata kraadiklaasiga voodis olevat nukku ja temast natuke kaugemal olevat klotsidega mängivat koerakest ning mõelda, mis kõik on enne juhtunud ja mis saab haigest edasi. Kuna muuseumi soov on “pakkuda külastajatele rõõmu, turvatunnet ja helget meeolelu” (Tartu Mänguasjamuuseum 2024b), siis on naistest koosnev töötajaskond sõja teema kajastamisest teadlikult hoidunud. On küll kaks vitriini mängusõduritega ning talulaste toas üksikud puust mängurelvad, kuid muid relvi ega sõda ennast muuseumist ei leia. Lugu punavõimude eest pakku läinud endisest Eesti Vaba-riigi sõjaväelasest, kes kümme aastat peidupaigas redutades ja tütrele mõeldes terve endise kodu miniatuurse sisustuse meisterdas, on leitav vaid esemete kõrval olevat teksti lugedes ja selgelt suunatud täiskasvanud külastajatele.

Foto 3. Tartu Mänguasjamuuseumi püsinäitusel visualiseerib sõja teemat kõige otsesemalt mängusõdurite ja tinafiguuride vitriin. Sõja teemal arutlevat teksti pole selgituseks lisatud. Helena Graubergi foto 2023.

Foto 4. Näide ühe poisi mänguasjade eksponeerimisest Tartu Mänguasjamuuseumi püsinäitusel. Poisi lemmikute hulka kuulusid muuhulgas mängusõdurid ja sõjamängud. Helena Graubergi foto 2023.

Ilmselt kõige tõenäolisemalt läheks Lotte praegu oma kelmika ilmega teiste tselluloidnukkudega ühte vitriini ilma igasuguse sekundeeriva infota.

Foto 5. Endine Eesti ohvitser Leonhard Lina valmistab oma tütrele mõeldes terve hävinud kodu sisustuse, kui pidi end koguni kümme aastat punavõimude eest isatalu peidukohas varjama. Esemed ja erakordne lugu on väljas püsinäitusel teiste nukumajade ja -tubade vahel. Tartu Mänguasjamuuseum 2012.

Diskussioon

Nukk Lotte on Tartu Mänguasjamuuseumi vaates mitmeid interpreteerimisvõimalusi pakkuv museaal. Muuseumitöötajana tekib siin mitu dilemmat. Esiteks, kui palju peaksid mänguasjamuuseumis olema kajastatud delikaatsed teemad, nagu mänguasjadega seotud traumaatilised kogemused, ning teiseks, kas ja kuidas eksponeerida üksikuid museaale terve elukaare pikkuses. Samuti tuleks mõelda, kas esemega seotud inimese eluloolised andmed peaksid olema kättesaadavad. Anne on avalikustanud oma eluloo, tahtes näidata idapreislas- tega toimunud tragöödiat Teise maailmasõja lõppemisel, kuid tema lugu võib tahtmatult ärritada mõne teise rahvuse esindajaid, kes sõja ajal sakslaste käe läbi rohkemgi kannatasid. Perekonnalugu aga võib puudutada perega seotud inimesi, kes sellist tähelepanu ei sooviks. Samas võiks muuseumide ülesanne olla ka raskete teemade käsitlemine, ühiskonna valupunktide või ajaloos valgete laikude täitmine. Ekspositsioonis oleks võimalik pühendada ruumi mänguasjade rollile lastekasvatuses (jätmata välja ka karistamist jm tundlikke teemasid) või kajastada dramaatilisi ajaloosündmusi mänguasjade kaudu. Tekib muidugi küsimus, kas see oleks lapse huvides või mitte. Repressioonide ja sõdade temaatikaga tegelevates muuseumides ning ajaloomuuseumides on see ootuspärane, kuid mänguasjamuuseumi puhul vajaks selline teemakäsitlus eelnevat hoiatust või ka võimalust seda ekspositsiooniosa soovi korral mitte läbida.

Lahtiseks jääb küsimus, kas mänguasjamuuseumid üleüldse peaksid pigem toetama üldlevinud ettekujutust endist kui lapsepõlve helget külge peegeldavast kohast ning sellega tulla vastu külastajate soovile või puudutada sotsiaalselt tundlikke teemasid, nagu paljud teised muuseumid. Tänapäeva heitlikus ja ohtuderikkas maailmas on raske siin ühtset vastust anda. Teated Ukraina sõjast jõuavad paratamatult erinevas vanuses lasteni ning tekitavad vastakaid tundeid ja küsimusi sõja olemuse kohta ning sunnivad lapsevanemaid teemaga tegelema. Eeldatavalt pooldavad osad vanemad muuseumide aktiivsemat rolli, näiteks lastele arusaadavas vormis selgitamist (ajalooliste näidete varal), mis vahe on sõjamängul ja päris sõjal, kuidas sõjad on laste elusid mõjutanud ja kuidas tuleks sõjaohu korral või sõjasündmuste ajal käituda. Samamoodi puutuvad lapsed oma elus kokku teiste küsimustega, kus nad tunnevad end ohustatult või ebakindlalt, ning mänguasjamuuseum saaks näidata ka kunagi ammu elanud laste muresid. Teisalt on just rahulik ja turvaline muuseumikeskkond see, mis võib anda oma panuse vaimse tervise tasakaalus hoidmisse igas eas külastaja puhul. Laste arengu toetamiseks on igapäevaelus vaja leida viise nende emotsionaalsete vajaduste rahuldamiseks, sealhulgas pakkuda positiivseid kogemusi ja võimalust tunda end kaitstult (Liivamägi & Pruulmann 2014). Ilmselt on mänguasjamuuseumidel üsna mõistlik selles küsimuses teha külastajauuring, mis hõlmaks erinevas eas inimesi ning toimuks nii küsitluse kui ka vaatluse vormis. Teise maailmasõja ajal kasvanud ja Tartu Mänguasjamuuseumile oma lapsepõlve nuku annetanud Menda tõi esile, et tema kogemusel peaks tänapäeva lastega avatult rääkima ohtudest ja mänguasjamuuseum võiks siin oma panuse anda.

Kuldne kesktee on jätta püsinäitus helgetesse toonidesse ning siduda ühiskonna valupunktide käsitlemine ürituste ja haridustegevusega (nt ettekandepäevad, temaatilised muuseumitunnid) ja korraldada ajutisi näitusi diskussiooni tekitavatel teemadel.

Sotsiaalse rolli võtmisel on vaja igal muuseumil oma töötajaskonnaga aktuaalseid teemasid arutada ja jõuda ühisele seisukohale. Sotsiaalse sõnumi edastamisel eelistan ise pigem delikaatset lähenemist, küsimuste tõstatamist ja murekohtade näitamist, ajaloolise konteksti selgitamist, mitte väga jõulist kuraatori positsiooni edastamist. Vastutustundlik muuseum võiks pakkuda vaimselt toetavat ja turvalist keskkonda, kuid samas ärgitada kaasa mõtlema ja ise vastuseid otsima ühiskonna mureküsimustes.

Allikad

Tartu Mänguasjamuuseum, TMMM TAK 113. *Anne (s 1943)*. Küsitluslehe vastused.

Tartu Mänguasjamuuseum, TMMM TAM 42. *Anne (s 1943)*. Muud materjalid.

Kirjandus

- Burton, Anthony 1997. Design History and the History of Toys: Defining a Discipline for the Bethnal Green Museum of Childhood. – *Journal of Design History* 10 (1), lk 1–21. (<http://www.jstor.org/stable/1315945> – 07.06.2024).
- Casella, Eleanor Conlin & Woodward, Kath 2014. Affective objects. Introduction. – Harvey, Penny & Casella, Eleanor & Evans, Gillian & Knox, Hannah & McLean, Christine & Silva, Elizabeth B. & Thoburn, Nicholas & Woodward, Kath (toim). *Objects and Materials: A Routledge Companion*. London, New York: Routledge, lk 103–108.
- Cieslik, Jürgen & Cieslik, Marianne 1986. *Das große Schildkröt-Buch. Celluloidpuppen von bis 1896 bis 1956*. Düsseldorf: Marianne Cieslik Verlag.
- Cole, Anne Jodon & Petersson Brooks, Eva 2016. Toy Story: Childhood versus Children in Toy Museums. – *Museum and Society* June, 14 (2). Leicester: University of Leicester, lk 294–312 (DOI:10.29311/mas.v14i2.675).
- Douet, Valerie Jackson 1993. *World Guide to Dolls*. London: Quitet Publishing Limited.
- Frykman, Jonas & Frykman, Maja Povrzanović 2016. Affect and material culture. – Frykman, Jonas & Frykman, Maja Povrzanović (toim). *Sensitive Objects. Affect and material Culture*. Lund: Nordic Academic Press, lk 9–30.
- Jeeser, Kaie & Uibo, Madle & Kuldna-Türkson, Kersti & Pedanik, Piret & Pöldma, Pilvi & Ristmägi Ruth & Kadakas, Ulla & Konsa, Kurmo 2022. *Kogude töö käsiraamat*. Eesti Muuseumiühingu koguhoidjate ühenduse veebikeskkond (<https://muuwik.muuseum.ee/> – 10.06.2024).
- Korkiakangas, Pirjo 1994. Childhood Memories and the Conceptualisation of Childhood. – *Ethnologia Scandinavica* 24, lk 60–68.
- Korol, Karoliine 2019. *See "igavene" plastmass! Plastesemete vananemine, säilitamine ja konserveerimine*. Tartu: Eesti Rahva Muuseum.
- Last gnezdo 2017 = "Lastochkino Gnezdo" (last-gnezdo) 2017. Istoriiia tselluloidnoi igrushki, kukly v SSSR!!!! [Tselluloidist mänguasja lugu, nukud NSVLis!!!] – *Iarmarka masterov*. Zhurnal 13.10.2017 (<https://www.livemaster.ru/topic/2582167-istoriya-tselluloidnoj-igrushki-kukly-v-sssr> – 6.06.2024).
- Lee, Ashley & Hood, Bruce 2020. The origins and development of attachment object behaviour. – *Current Opinion in Psychology* 39, August, lk 72–75 (DOI:10.1016/j.copsyc.2020.07.023).
- Liivamägi, Jüri & Pruulmann, Katrin 2014. Meeleoluhäired lapseeas. – *Vaimne tervis – väärtus meie kõigi jaoks. Infokogumik laste vaimse tervise häiretest*. Tartu: Tartu Ülikooli Kliinikumi Lastefond, lk 60–71 (<https://www.tai.ee/et/valjaanded/vaimne-tervis-vaartus-meie-koigi-jaoks-infokogumik-laste-vaimse-tervise-hairetest> – 7.06.2024).
- Martinez, Francisco & Laviolette, Patrick 2016. Materiaalse kultuuri uuringud. – Tamm, Marek (koost, toim). *Kuidas uurida kultuuri? Kultuuriteaduste metodoloogia*. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, lk 355–381.
- OPT = Okhtinskii porokhovoï zavod [Ohta püssirohutehas] 2022. – (*Vene*) *Wikipedia*, (https://ru.wikipedia.org/wiki/Охтинский_пороховой_завод – 5.06.2024).

Olsen, Bjørnar J. & Burström, Mats & DeSilvey, Caitlin & Pétursdóttir, Þóra (toim) 2021. *After Discourse. Things, Affects, Ethics*. Abingdon, Oxon; New York, United States: Routledge.

Pruuli, Tiit 2011. Imeline pääsemine Kaliningradist 1946. – *Go Reisiajakiri* 33, 5. detsember. Tallinn: OÜ Matkaajakiri (<https://reisikirjad.gotravel.ee/ajakiri/imeline-paasemine-kaliningradist-1946/> – 17.06.2024).

Scholten, Uta (dateerimata). Schildkröt-Puppe “Mädi” 1953. – *LVR Industriemuseum* (https://industriemuseum.lvr.de/de/sammlung/sammlung_entdecken/alltagsdinge/schildkroet_puppe_maedi_/schildkroet_puppe_maedi_.html – 11.06.2024).

Soboleva, Darja 2013. *Kukly i igrushki Lev Smorgon'a. 1950–1970-e gody*. Al'bom. Sankt-Peterburg: Proekt “Kukly detstva” (Dar'ia Soboleva, Oksana Beliakova, Alena Zhirenkina), lk 3–5.

Tamm, Tiiu-Triinu 2018. Anne Rekkaro. – *SA Eesti Mälu Instituut* (<https://www.kogumelugu.ee/et/videoteek/anne-rekkaro> – 6.06.2024).

Tartu Mänguasjamuuseum 2024a. *Tartu Mänguasjamuuseumi 2023. aasta aruanne*.

Tartu Mänguasjamuuseum 2024b. *Tartu Mänguasjamuuseumi arengukava 2025–2029*.

Trout, Carlynn jt (dateerimata). Rose O'Neill. – *Historic Missourians*. State Historical Society of Missouri veebileht (https://historicmissourians.shsmo.org/?page_id=7947 – 7.06.2024).

Tuisk, Astrid 2019. Meenutused nukkudest ja nendega mängimisest 1940. – 1950. aastate Eestis. *Mäetagused* 74, lk 51–76 (DOI:10.7592/MT2019.74.tuisk).

Summary

Not merely a toy: A case study of doll Lottchen from the museological perspective

Helena Grauberg

Researcher, Tartu Toy Museum
helena.grauberg@mm.ee

Keywords: childhood, museology, toys, history of dolls, Second World War

Doll Lottchen is an example of a museum object that has changed its nature and functions throughout its lifespan, so it can be described as a toy and as a comfort object, but also as a symbolic item of personal childhood and national identity, and a delicate museum object with restrictions in use.

Doll Lottchen belonged to Anne, who was given it as a gift in 1947, during a film shooting in Saint Petersburg (then Leningrad) by the host of a local family, when she was four years old. She found the little smiling doll lovely and called her Lottchen. Anne believed that the doll was produced in Germany and was probably taken as a trophy by some Soviet soldier at the end of the Second World War, but the moulded mark shows that the doll was made in Okhta factory in Russia. Its origin is still unclear as Rheinische Gummi- und Celluloidfabrik in Germany indeed launched a similar doll called Mädi between 1930 and 1957. The Okhta factory used German moulds in the 1930s and 1940s.

Sometimes detecting the history of the previous usage of a museum object needs effort and time; for Lottchen the material was collected within eight months of communication with the donator. As Lottchen was an *affective object* or *sensitive object* (Frykman and Frykman) there are various memories about it. Anne describes three dramatic episodes from her childhood, during which the doll was either temporarily lost or broken by a dog. At the age of ten the life story of Anne and the story of her favourite doll intersected. Accidentally Anne learned from a tipsy neighbour that she was actually a “German girl”. During two years, when she kept this shocking information a secret and made a new costume for the doll, her doll Lottchen acquired a new meaning. When Anne became 12, it was revealed that she had been rescued by her Estonian stepmother from Königsberg in 1946. By then the city had been destroyed by the allies and occupied by the Soviet forces; thousands of civilians had died of diseases and starvation. Anne was three and a half, her biological family had lost the father and two other children, and little Roswitha Anne Browarzyck (her actual name) was very fragile, with her feet swollen from hunger. Miraculously escaped to Estonia with her future stepmother, she had to hide her East-Prussian origin and was not allowed to speak German. So she quickly forgot her real identity. When finally donating the doll to the museum, Anne sent her off with the following words of farewell: “May you, dear Lottchen, have many good friends and excitement on every day at the toy museum! Maybe I’ll come to see you sometime! Hugs, your Rose (that’s how I was called at home).”

As toy museums tend to be places of childhood nostalgia and the Tartu Toy Museum is no exception, there are some dilemmas about dealing with this kind of objects. As they are made of hazardous and fragile celluloid, the best way to preserve them is to keep them in controlled conditions in the repository. Today doll Lottchen is kept this way. However, as a modern museum would like to exhibit its items and share its collections with visitors, there are ethical questions of how to organise it.

It is argued whether the happy-faced doll could be displayed in a showcase together with other celluloid dolls without any explanations, to follow the toy museum’s current policy to keep any war themes or sensitive topics of children’s life as silent as possible. Or should toy museums take a more active part in highlighting uneasy topics and white spots in history? Today the world is dangerous and the ongoing war in Ukraine raises questions about war, forcing parents to find ways to answer them. By means of historical stories about toys and children to whom they belonged, museums could contribute to this task. It seems that the best way could be to conduct visitor’s research among children and adults both through surveys and observations. In this way it could be possible to find out what is preferred and whether and how to deal with difficult topics through temporary exhibitions, events or museum education.

Helena Grauberg – etnoloog, töötanud Tartu Mänguasjamuuseumis varahoidja ja teadurina 2002. aastast. Viimastel aastatel keskendunud näituste kureerimisele ja mänguasjade ajaloo populariseerimisele.

Helena Grauberg is an ethnologist. She has been working at the Tartu Toy Museum as a treasurer and researcher since 2002. Recently she has been focusing on curating exhibitions and popularising the history of toys.

helena.grauberg@mm.ee